

Doll, A. "Abgötterey" zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit. In: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1925. Tartu (Dorpat), 1926, S 17.

2. Hautala, J. Vanhat merkkipäivät. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229. osa. Helsinki, 1948, s 335-354; 356.

3. Šmits, P. Latviešu tautas ticējumi. III. Rīga, 1940, l 1666-1667; IV, Rīga, 1941, l 1951-1965.

4. Viidalepp, R. Rahvajutustaja rahva hulgas. In: Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI. Tallinn, 1959, lk 283-284; 293-295; Viidalepp, R. Das Erzählen der Volksmärchen als arbeitsfördernden magischer Ritus. In: VII. Internationaler Kongress für Anthropologie und Ethnologie. Moskau, 1964, S 7-8; Oinas, F. Mõista, mõista, mis see on. In: Vargamäe töde ja õigus. Esseid. Välis-Eesti EMP, 1984, lk 166; vt viide 3, Šmits IV, 1965.

## **VATKA JA KALMEZI UDMURTIDE RAHVAMUUSIKA ERIJOONI**

Marina Hodõreva. Udmurtia, Iževsk

Udmurdi vabariigi põhja- ning loodepiirkonnas elunevad ning Kirovi oblastiga külgnevate alade udmurdid on juba muistsetel aegadel jagunenud kaheks: vatka ja kalmezi hõimuks. Nendel endogaamilistel rahvagrupidel on erinevusi keeles, materiaalses ja vaimses kultuuris. Erinevused on nähtavasti seletatavad nende rühmade erineva etnilise ja kultuurilise päritoluga.

Arheoloogiliste materjalide alusel kujunes kalmezi rühm umbes I aastatuhande keskel Vatka jõe azelini kultuuri ja Kaama keskjooksu mazunini kultuuri kokkupuudete tulemusena Kilmezi (udm Kalmezi) jõel.<sup>1</sup> Vatka suguharu moodustus tõenäoliselt Vjatka (udm Vatka) ülem- ja keskjooksul põhjapoolse azelini kultuuri baasil.<sup>2</sup> Azelini kultuuri asurkond osales niisiis mõlema, nii Vatka kui Kalmezi hõimuühenduse kujunemises. Kalmezi rühma materiaalse ja vaimse kultuuri omapära on nähtavasti suurel määral pärit mazunini kultuuri kandjatelt. Seda kinnitab asjaolu, et esiteks etnonüümist Kalmez/Kalmaš lähtunud toponüümid tulevad ette Kaama-äärse keskosas, väljaarvatud Kilmezi jõe basseini, st kunagise mazunini kultuuri alal.<sup>3</sup> Teiseks paikneb Baškiiria loodeosas Belaja jõe suudme lähedal baškiiri sugukond kalmaš. Ilmselt on need permikeelse kalmezi rühma järglased, kes hiljem Volga bulgaaride mõjul türgistusid.<sup>4</sup> Kolmandaks, kui Kilmezi ja Tšeptsa (udm Tšuptši) jõgikondade rahvapärимused

jutustavad vatka ja kalmezi sugukondade kokkupuudetest, siis Udmurtia lõunaosast üles kirjutatud pärimustes on juttu ainult kalmezi udmurtidest. Näiteks võib tuua muistendi kalmezi udmurtide kokkupõrkest Sudja sugukonna esindajatega, mille on üles kirjutanud G. Potanin. "*Sudzja (või Sudja) küla kutsutakse hiiglase, vägimees Sudzja nime järgi. Hiiglane Sudzja sõdis Kalmeziga ja see tuli ta vastu hõimlastega. Sudzja tõmbas maast välja kaks kaska, sidus nad nõõriga ühte ja paiskas teele, mida mööda oli tulemas Kalmez. Kalmez ütles seda nähes omadele: "Me ei suuda selle vägilasega võidelda" ning pöördus tagasi.*" G. Potanin märkis: "Kalmezi rahvast olen minagi kuulnud, sest Jelabuga kreisi votjakid kutsuvad Malmõži ja Možgast põhja pool elavat rahvast nõnda. Nad erinevad keele, riietuse ja tarede poolest."<sup>5</sup>

Küsimus vatka udmurtide hajumise ajast Tšeptsa jõel on seni vastamata. XII sajandi lõpul - XIII sajandi algul suurenes koos esimeste vene asulate ilmumisega Vjatka jõe vees udmurtide juurdevool Tšeptsa jõe kesk- ja ülemjooksu alale.<sup>6</sup> Nagu nähtub udmurdi muistenditest, jõudsid kalmezi udmurdid sel perioodil ka Tšeptsa vasakule kaldale. Seda kinnitavad arheoloogide parem- ja vasakkalda keraamikaleidude alusel tehtud tähelepanekud.<sup>7</sup> Kahe udmurdi hõimu suhted ei kujunenud sõbralikuks, sagedased olid konfliktid.<sup>8</sup> XVII sajandi teisest poolest algab udmurtide massiline ümberasumine Vjatka jõelt Tšeptsa jõe aladele. See protsess kajastub nii rahvapärimuses kui kirjalikes allikais.<sup>9</sup>

Kaasajal püsib kujutlus jagunemisest vatka ja kalmezi udmurtideks ainult põhjaudmurtide seas. Piir nende kahe rühma vahel kulgeb mööda Kirovi oblasti Zujevi ja Unini rajooni ning Udmurdi vabariigi Krasnogorski rajooni territooriumi. Ida pool piir hajub ilmselt arvukate ümberasumiste tagajärjel. Selle piiri looduslikuks suunajaks on Tšeptsa ja Kilmezi jõgede veelahkmejoon. Ühtlasi vastab vatka ja kalmezi kaasaegne asuala ligikaudu udmurdi keele põhja- ja keskmurde alale ning on identne alamtšeptsa ja kalmezi rahvarõivaste levikualaga.<sup>10</sup> Erinevusi päritolus, keeles, rahvakombestikus mäletavad põhjapoolsete udmurtide vanema põlvkonna esindajad tänini.

Kõikidel udmurtidel ühesuguse põhiskeemiga pulmakombestikus on vatka ja kalmezi rühmal erinevusi. Kui vatka udmurtidel pulma esimesel päeval pruut peidab end enne peigmehe tulekut, siis kalmezi udmurtidel pruut avab ise väravad. Kui vatkade juures peigmehe sugulased viivad pruudi minema ilma kaasavarata esimese pulmapäeva hilisõhtul, siis kalmezi udmurtide juures ööbivad kõik külalised pruudikodus ja alles hommikul sõidavad koos pruudi ja kaasavaraga peigmehe poole. Matusetseremoonia ajal on vatkadel kombeks laulda matuselaulu ja kurvasisulisi vene laule nii matusemajas kui kalmistul. Kalmezi udmurdid pidasid niisugust käitumist ebasobivaks ja matused toimusid vaikuses. Vatka ja kalmezi rahvakalendri kombestikus on palju ühist, kuid leidub ka erinevusi. Ülestõusmispuhadeks seadsid kalmezi udmurdid üles kiiged. Vatka

hõimu niisugusest traditsioonist teated puuduvad. Sügisel pärast suviste põllutööde lõppu korraldasid kalmezi udmurdid *neiu pulma* (*nõl s'uan*), mis on lähedane Udmurdi vabariigi läänepoolsete piirkondade kalmezi sügisesele *pörtmas'konile* ja *neidude õlletare* (*teiteren' pijan' kudo*) kombele ersalastel.<sup>11</sup>

Lisaks etnograafilistele, keele-, toponüümika ja arheoloogilistele andmetele kinnitavad kahe erineva hõimuühenduse olemasolu ka rahvamuusika-alaste ekspeditsioonide andmed. Eesmärgiga välja selgitada vatka ja kalmezi muusikalise folkloori iseärasusi külastasime udmurdi hõimude kontaktpiirkondi: Siberi ja Astartani vatka, Udmurdi Porezi, Malõi Polomi (udm Ojõl), Kljutši (udm Izgurt) kalmezi külasid Kirovi oblasti Unini rajoonis; Kõtšino (udm Kõtšagurt) vatka ja Malagurti kalmezi külasid Udmurdi vabariigi Krasnogorski rajoonis.

Tänapäeva udmurdi etnomusikoloogias on märgata huvi suurenemist etniliste areaalide uurimise vastu.<sup>12</sup> Nimetatud uurimisvaldkonda kuulub vatka ja kalmezi lauluviiside võrdlev-tüpoloogiline analüüs, sest arhailises tavandilaulude kihistuses on udmurtide laulutraditsioonis just selles žanris igal etnilisel rühmal säilinud erinevad meloodia stereotüübid. Käesolevas on piiratud pulmalaulude viisidega.

Tavandilauludele, sealhulgas pulmalauludele on iseloomulik teatud refräänõnadega piirduv tekst. See on ühine nii vatka kui kalmezi udmurtidele. Siit võib järeldada, et tegemist on vana nähtusega, mille tekkeae jääb anani ühiskultuuri perioodi (VIII-III sajand e m a), mille olemasolu seostatakse vanapermi asurkonnaga. Traditsiooni arhailisust kinnitab ka keeleteadlaste arvamus. See põhineb haruldaste leksikaalsete elementide ja sõnavormide säilimisel, mis on tagasi viidavad permi ühiskultuuri ja -keele aegadesse.<sup>13</sup>

Vatka ja kalmezi pulmatseremooniasse kuulus kaks viisi: peigmehe suguvõsa viis ja pruudi suguvõsa viis. Esimesel pulmapäeval alustatakse laulmisega pärast pruudi järele tulnud peigmehepoolsete sugulaste kostitamist. Vatka del jõuab see moment kätte, kui pruut on külalistele samovarist veini kalkanud. Peigmehe ristiema ja ristiisa (*kiros-mumõ, kiros-ai*) alustavad lühikest pulmaviisi *s'uan krez vaktši*. Kalmezi udmurtidel kõlab pulmalaul *s'uan krez* pärast seda, kui pruut on kinkinud peigmehe ristivanematele (*dzutš mumõ, dzutš ai*) pika piduliku käteräti. Peigmehepoolsete pulmalaul (*s'uan krez*) kõlab siitpeale kogu pulmaaja. Nende pulmaviis erineb oma liikuva, piduliku iseloomu poolest pruudipoolsete rohkem venitatud meloodiast. Seda seletatakse sellega, et peiu pere rõõmustab töökäte juurdetuleku pärast, aga pruudi pere laulus väljendub kurbus lähedase ja kalli inimese lahkumise pärast. Kui kalmezi udmurdid esitavad pruudi hüvastijätmisel armsa koduga uuemaid udmurdi ja vene lüürilisi laule, siis vatka udmurdid mäletavad pruudipoolsete traditsioonilist pikka ja venitatud laulu *ves'ak krez' - kuz'* tänini.

Vatka ja kalmezi peigmehepoolsete pulmaviiside vormikujundust mõjutab stroofidesse jagunev tekst. Vatka viisides vastab stroofile kolmest osast koosnev melostroof, kusjuures viimane kujutab endast teise kordust veidi muudetud kujul. Kalmezi meloodiate vormistruktuuri võib vaadelda lähedaste samadel tugihelidel põhinevate üherealiste viisivormelite vaba varieerimisena.

Vatka pulmaviiside tugihelide analüüsimisel selgus kolm meloodiatüüpi, mis vastavad vatka peigmehepoolsete viisile (I tüüp), vatka pruudipoolsete viisile (II tüüp) ja kalmezi peigmehepoolsete viisile (III tüüp). Nendele kolmele meloodiatüübile on iseloomulik kolme kvart-sekundi suhetes tugiheli olemasolu. Sellise tugihelide süsteemi juured võivad olla arhailises kahe tugiastmega helisüsteemis, mis kujunes välja juba vanapermi ühisajal. Laadistruktuuride arenedes tekkis pidevalt vajadus nende täitmiseks diatooniliste astmetega: ülemisele tugihelile lisandus alumine abiheli, alumisele tugihelile ülemine abiheli.<sup>14</sup> Nii kujunes välja kvardi või kvindi ulatusega viisisüsteem. Viisid, mille aluseks on niisugune helisüsteem, kuuluvad vanapermi arhailisse muusikakultuuri. Kalmezi udmurtidel on kitsa heliulatusega viise säilinud rohkem kui vatka udmurtidel. Vatka tavandilauludes on märgatav tendents heliulatuse laienemisele ja struktuuri komplitseerumisele. Need tunnused kuuluvad hilisemasse kihistusse ning on seletatavad vatka hõimu udmurtide ja venelaste küllaltki tiheda läbikäimisega.

Kokkuvõtteks tuleb märkida ühte vatka ja kalmezi udmurtide pulmaviiside ühist omadust. See on tendents intonatsioonistruktuuride langevasuunalisele arengule. Paljud uurijad on arvanud, et langevasuunaline viis tuleneb üldistest intoneerimise psühhofüüsikalistest iseärasustest; samas peetakse meloodia laskuvasuunalist liikumist ülemiselt tugihelilt alumise poole sürjakomi, permikomi ja udmurdi viiside iseloomulikuks jooneks.<sup>15</sup> Tõenäoliselt on laskuvasuunaline meloodialiikumine välja kujunenud veel enne algkomi ja udmurdi kultuuri eraldumist.<sup>16</sup> Niisiis selgusid vatka ja kalmezi pulmaviiside analüüsi käigus mõned sarnased jooned. Need ühisjooned, mis nähtuvad sürjakomi, permikomi ja udmurdi rahvaviisides, on omased vanapermi ühiskultuurile. Teisalt pole vatka ja kalmezi pulmalaulude viisid tüpoloogilises mõttes identsed. See tuleneb asjaolust, et nende hõimude rahvatraditsioon kujunes erinevate muistsete kultuuride baasil. Vatka traditsioonid põhinevad azelini, kalmezi traditsioonid mazunini kultuuril.

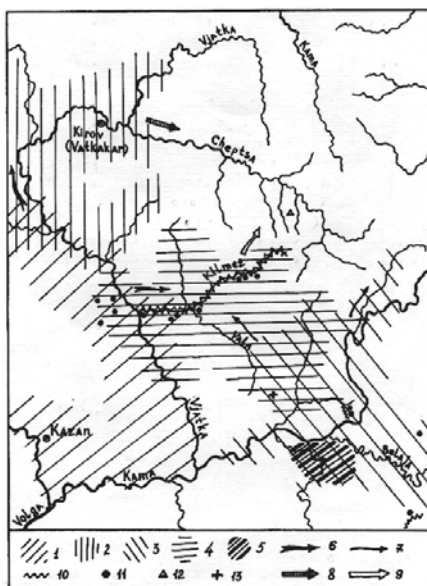
Tõlkisid Mall Hiimäe ja Jelena Vlastova

Lisa. Noodinäidete andmed.

1. *Ves'ak krez'-kuz'* (vatka pruudipoolsete sugulaste pulmaviis) FA UIIJAL 86/1 < Kirovi oblast, Unini rajoon, Astrahani k - M. Hodõreva, T. Vladõkina < Darja Jedigareva, s 1925 (1988).

2. *S'uan krez'-vaktši* (vatka peiupoolsete sugulaste lühike pulmaviis) FA UIIJAL 86/1 < Kirovi oblast, Unini rajoon, Astrahani k - M. Hodõreva, T. Vladõkina < Darja Jedigareva, s 1925 (1988).

3. *S'uan krez'* (Kalmezi peiupoolsete sugulaste pulmaviis) FA UIIJAL 86/2 < Kirovi oblast, Unini rajoon, Udmurt Survai k - M. Hodõreva, T. Vladõkina < Niina Alõpova, s 1925 (1988).



Joonis 1

1. Azelini arheoloogiline kultuur III-V saj.
2. Vatka hõimude formeerumise ala.
3. Mazunini arheoloogiline kultuur III-V saj.
4. Kalmezi hõimude formeerumise ala.
5. Baškiiri kalmaši hajumise ala.
6. Azelini kultuuri asurkonna hajumise suund.
7. Mazunini kultuuri asurkonna hajumise suund.
8. Vatka hõimude hajumise suund.
9. Kalmezi hõimude hajumise suund.

10. Kalmezil (Kalmašil) põhinevad hüdronüümid.
11. Kalmezil (Kalmašil) põhinevad toponüümid.
12. Vatka ja Kalmezi konfliktist kõneleva muistendi üleskirjutamise koht.
13. Kalmezi ja Sudja suguvõsa konfliktist kõneleva muistendi üleskirjutamise koht.



Joonis 2

1. Udmurdi murrete levikupiir (V. Kelmakovi järgi).
2. Udmurdi rahvarõivaste levikupiir (M. Atamanovi ja S. Lebedeva järgi).
- I - Põhjaudmurti (alamtšeptsa, ülemtšeptsa).
- II - Kalmezi.
4. Vatka udmurtide asustatud punktid kontaktalal.
5. Kalmezi udmurtide asustatud punktid kontaktalal.

Numbritega tähistatud asustatud kohad:

**Vatka:** 1 - Astrahani k, 2 - Siberi k, 3 - Kirovi oblasti Unini rajooni Udmurt Survai k, 4 - Udmurdi Vabariigi Krasnokorski rajooni Kitšino k. **Kalmez:** 5 - Udmurdi Vabariigi Krasnokorski rajooni Malagurti k, 6 - Kljutši (Uzgurti) k, 7 - Malõi Polomi k, 8 - Kirovi oblasti Unini rajooni Udmurtski Porezi k.

## Kirjandus

1. Semjonov, V. K voprosu ob etnitišeskom sostave naselenija basseina r. Tšeptšõ po dannõm arheologii. In: Materialõ po etnogenezu udmurtov. Iževsk, 1982, s 56-60.
2. Atamanov, M. Iz istorii rasselenija voršudno-rodovõh grupp udmurtov. In: Materialõ po etnogenezu udmurtov. Iževsk, 1982, s 126; Atamanov, M. Udmurtskaja onomastika. In: Udmurtia. Iževsk, 1988, s 19.
3. Atamanov, M. Udmurtskije toponimõ basseina Vjatki. In: Sovetskaja finno-ugrovedeniye. 1983, nr 2, s 115-125.
4. Vt viide 2, Atamanov, M., 1988, s 21.
5. Potanin, G. U votjakov Jelabužkogo ujezda. In: Izvestija obštšestva arheologi, istori i etnografi pri Imperatorskom Kazanskom universitete. III (1880-1882). Kazan, 1984, s 193.
6. Vt viide 2, Atamanov 1982, s 117-118; Atamanov, M. Rasselenije udmurtov po dannõm etnotoponimii. In: Problemõ etnogeneza udmurtov. Iževsk, 1987, s 95.
7. Vt viide 1, s 56-60.
8. Gavrilov, B. Proizvedeniya narodnoi slovesnosti, obrjadõ i poverja votjakov Kazanskoi i Vjatskoi gubernii. Kazan, 1888, s 148-150.
9. Votka no Kalmez. Udmurt kalõk legendaos no predanios. Iževsk, 1971, s 90-93; vt viide 6, Atamanov 1987, s 95.
10. Kelmakov, V. K voprosu o dialektnom tšlenenii udmurtskogo jazõka. In: Permistika: voprosõ dialektologii i istorii permskih jazõkov. Iževsk, 1987, s 26-50; Atamanov, M., Lebedeva, S. Kostjumnõje kompleksõ udmurtov v svjazi s ih etnogenezom. In: Problemõ etnogeneza udmurtov. Iževsk, 1987, s 137.
11. Tšuvašov, M. Teiteren' pijan' kudo (devitši dom piva) u erzjan. In: Muzõka v obrjadah i trudovoi dejatelnosti finno-ugrov. Tallinn, 1986, s 284-311.
12. Boikova, J. Ob arealnom issledovani ju•noudmurtskogo pesennogo folklor. Iževsk, 1990, s 96-106.
13. Pozdejev, P. Russkije zaimstvovaniya v pesennom tvortšestve udmurtov. In: Problemõ izuštšeniya finno-ugorskogo folklor. Saransk, 1972, s 74.
14. Šergina, A. Obštšepermskije korni v pesennom tvortšestve komi-zõrjan, komi-permjakov i udmurtov (k probleme razvitija žanrov komi pessennosti). In: Natsionalnoje i internatsionalnoje v komi literature i folklore. Sõktõvkar, 1982, s 132-133.
15. Vt viide 14, s 135-136.
16. Vt viide 14, s 138.

Noodinäide 1

*♩* = 80

1. Gur, gur, gur, gur, gur, gur, gur, gur, gur, e, (i)e, (i)e,  
(i)e, (i)e(i)a(i)a(i)a(i)a(i)a(i)a, (i)a(i)a(i)a(i)a(i)a, oi u - o - me(i)  
gõ - ne, gõ - ne, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a,  
(i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (a)a, (i)a, (i)a.  
*Parlando*  
s'u - a - nõs' ko - kis' - ko u - sa jkkad'.  
2. Lõk tondõr no val, ko - kondõr no vu-iz. E, (i)e, (i)e, (i)e, (i)a,  
nõl-me kel' - mü uk, nõl me kel'-tü uk oi u - o - me(i).  
E gö - ne (i)e gö - ne, gö - ne gö - ne(i),  
a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a, (i)a.



### Noodinäide 2

*♩ = 80*

1. S' - an pot - tom, gur ka - rom, šu - o - me oi, oi, oi, jai, jai, e, jai, jai.  
oi, ne, šu - o - me oi, jai, jai.

2. S' - an pot - tom, gur ka - rom, s' - an pot - tom oi, pe, pe, oi, oi, jai, jai.  
e, e, e, e, oi, jai, jai.

3. S' - an pot - tom, gur ka - rom, s' - an pot - tom oi, pe, pe, oi, oi, jai, jai.  
e, e, jai, jai, e, jai, jai.

### Noodinäide 3

*♩ = 80*

Ja - le šu - om ka - rom no, o ok, ok gi - ne no ja - le no  
og ka - rod uk ja - le de no oi e šu - vo - me no(i).  
E ke (i)e ja - le no ok ka - rom ja - le - de no oi, oi, oi e no(i)  
oi, ei, ei, ja - le šu ok ka - ro - me ja - le no og šu - vom  
ja - la de no oi, oi, oi, ei, ei uk.